

MIGRACIJE U PROŠLOSTI IZ ŽUPE POPOVO

1. Odakle smo tu gdje jesmo?

Znatiželja odakle smo tu gdje jesmo, prisutna je skoro kod svakog čovjeka i u svakoj životnoj dobi. Maloј djeci u gradu pričali su da ih je "donijela roda", pa je često dječji pogled letio prema dimnjaku i rodinu gnijezdu, ne bi li ugledali nekog novog sudruga, koji tek "dolazi" da im uveća društvo. U selu je tu priču zamijenila ona drugačijeg sadržaja. Tamo su malu djecu "nalazili u životu" na njivi, pri čemu je, ne bez razloga, uvijek naglašavano da je to bila pšenica. Takvo saznanje trajalo je toliko dok se zdravorazumski nije otkrio i razlog i mjesto prvog pojavljivanja ljudskog bića. Nešto slično bi se moglo primijeniti i u etnografiji, jer i tu ljudi obično prihvaćaju ono što su saznali usmenom predajom, ali i pričom koju im je netko, možda, tendenciozno "prodao". Tako se događa da se i usmena predaja nemamjerno, ali nekada i s određenim ciljem, izvitoperi, pa prođe dosta vremena da čovjek utvrdi pravu istinu o svom izvorištu, o svojim korijenima.

Promatrajući geografski i geostrateški položaj, političke prilike, te usmenu tradiciju i toponomastiku našega kraja, opravdano je pretpostaviti da je ovo područje bilo stalno u žiži raznih zbivanja, koji su svakodnevno utjecali na život stanovništva. Zbijeni u trokutu između Osmanskog Carstva, Dubrovačke Republike i Mletačke države, nikako nisu mogli biti imuni ni spokojni od pritisaka sa sve tri strane. Autohtono stanovništvo, još iz doba bosanske države, vjerojatno je bilo malobrojno, jer se pred Turcima iselilo u još neosvojene krajeve. Tu prazninu popunjavale su pridošlice, jer su ovdje osjećali bar i prividnu sigurnost, jer su živjeli neposredno uz granicu Dubrovačke Republike i Mletačke države. Ne bih se sigurnošću mogao tvrditi odakle su bile najbrojnije pridošlice,

jer ne raspolažem takvim povijesnim izvorima, pa se tim više čudim nekim ranije iskazanim tvrdnjama o njihovom ranijem boravištu. U monografiji *Popovo u Hercegovini*, autora Lj. Mićevića i M. Filipovića, navodi se za više od 20-ak hrvatskih rodova iz Popova polja da su podrijetlom iz Crne Gore. Začudo tvrdnja je zasnovana isključivo na usmenoj predaji. Utvrđio sam da današnja generacija uopće ne zna za takvu usmenu predaju, a ona ranija, izgleda da je to prihvatile iz spomenute knjige, koja je tiskana u vrijeme osporavanja hrvatskih nacionalnih osjećanja.

Ilustraciju takvih tvrdnji susrećemo i u knjizi *Luka Vukalović - veliki hercegovački vojvoda*, autora J. Nakićenovića, a u kojoj se navodi da je u Vukalovićevu vojski bilo i 400 Srba rimokatoličke vjere, koje je predvodio njihov župnik don Ilija. U navedenom tekstu jasno se vidi na koga aludira autor i odakle su ti "Srbi rimokatoličke vjere". Bez sumnje ova tvrdnja zorno otkriva aspiracije prema hrvatskom pučanstvu Popova polja i njihovim vjerskim predvodnicima, jer autor u daljem tekstu pripisuje sve pohvale don Iliju za njegov junački podvig, izražavajući nadu da će i ostali župnici slijediti njegov primjer. Međutim, autor tretira događaje iz druge polovice 19. st., a podaci iz matičnih knjiga župe Lisac od 1632. god., navode brojne podatke o krštenoj djeci s područja župe Popovo (Trebimlja), gdje su vladali nenormalni uvjeti za obavljanje vjerskih obreda. Od 1708. god., pa sve do današnjih dana krštenici se kontinuirano upisuju u matične knjige župe Popovo i župe Ravno. Dakle, tu nigdje nije bilo "Srba rimokatoličke vjere". Upise krštenika u župi Lisac od 1641. do 1703. god. objavio je dr. don Ivica Puljić u mjesecniku *Vrutak*, br. 6 i iz toga popisa može se utvrditi da su krštena djeca iz rodova: Jerinić, Rajić, Nikolić, Dražić, Milošević, Vuković, Glavaš, Milić, Kordić, Bošković, Mijoč, Vuletić, Babić, Vukša, Stojanović, Stanković, Zvonić, Dušić, Škurla, Bogdan, Mirčetić, Đurić, Manojlović, Miletić, Stojanović, Andrijašević, Radić, (De Rada), Prkačin, Bartulović i Perić. Indikativan je podatak da se u jednom upisu iz 1652. god., kao kuma na krštenju, spominje Kutlović Alinda Đurina, što opravdava pretpostavku da je rod Kutlović jedan od najstarijih na ovom području, pa je i mjesto njihovog boravka dobilo naziv Kutlovića (katun u Sušcima). Također je zanimljiv podatak iz 1685. god., kada se kao krštenik navodi Filip de Rado iz Velje Međe. Očito se radi o pripadniku roda Radića.

Dakle, teško je utvrditi odakle smo tu gdje smo, ali bi se sa sigurnošću moglo reći da se autohtono stanovništvo miješalo s pridošlicama s raznih strana, stvarajući jedan novi homogeni sloj pučanstva i dijeleći sve nevolje koje su ih pratile na ovom tvrdom i teškom pristupačnom području. No,

jedno je sigurno, u proučavanju etnografskih pomjerenja ne može se samo na osnovu jednog izvora izvoditi sigurna tvrdnja, a pogotovo ne i bez komentara o uzrocima koji su nagonili ljude da mijenjaju mjesta boravka.

2. Migracije i životni uvjeti

Uvjeti života i rada bili su na primitivnom stupnju razvoja, jer nije bilo većih zemljinih površina, ili su bile tek djelomično i povremeno dostupne (Popovo polje), pa se stanovništvo uglavnom bavilo stočarstvom, tražeći staništa tamo gdje su uvjeti za takvu djelatnost bili najoptimalniji. To su svakako bila brdska područja Bjeljava, Bratogošća i Žabe, te još nekih većih brda. Nedostatak vode za pojenje stoke nagonio je ljude na pravljenje čatrna i lokava s većom zapreminom vode (Trebimlja, Trnčina, Cicrina). Zbog toga i danas, u nekim manjim selima, imamo veći broj starih čatrna koje svjedoče o brojnijem stanovništvu u nekom ranijem vremenskom razdoblju (Strmica). Radi stvaranja boljih životnih uvjeta, ali i radi sigurnosti, stanovništvo je uglavnom živjelo na nekoliko lokacija, koje su se nalazile u brdovitom području. Tako se od najranijeg razdoblja spominje naselje Sušci u Bratogošcu, za koje župnik Trebimlje don Ivan Raguž u *Ljetopisu župe*, navodi da su bili "cvatuće selo", za razliku od Ravna, u kojem je, kako kaže, bilo svega nekoliko stočara. Navedeni podaci su iz usmene predaje, ali, prema ostacima naselja, mogli bi se uzeti kao pouzdani.

Druga lokacija, poznata jedino po toponimskoj oznaci Velja Sela, nalazi se u neposrednoj blizini donjeg dijela Popova polja, za koju se u vrijeme popisa pučanstva 1475. god. kao ime navodi Velivas (Vela Vas). Vojo Korać, u monografiji *Trebinje*, navodi da se taj naziv odnosi na selo

Sl. 1. Pogled na Bratogošac.
U podnožju plodna zemlja i kanal, neispunjena nada u bolji život.

Veličani u Popovu polju, što i nije baš uvjerljivo, jer se i danas susrećemo sa sličnim nazivima (Velika Ves, Mala Ves, Martinska Ves i sl.). Danas su Velja Sela nenastanjena, a vjerojatno su doživjela neku zlu sudbinu, poput Golokordića u njihovoј blizini, ili Turkovića, za koje A. Aličić navodi da su mezra ili "pusto selište", koje su kasnije naselili Žilići (današnji Pijevići, Franići, Filipovići).

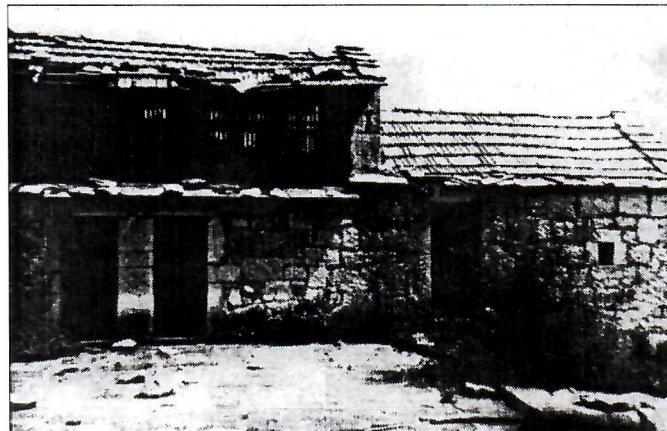
Treća lokacija naseljena je više iz sigurnosnih razloga i nalazila se uza samu granicu Dubrovačke Republike, neposredno vezana uz "Terre nuove", nekadanje područje bosanske države. Ta lokacija je bila u selu Strmica, koja je, po svom geografskom položaju, skrivena od svačijeg pogleda, a podesna je bila za uzgoj stoke. Uz to blizina granice omogućavala je brzo napuštanje sela i prelazak u drugu državu.

Brojno naselje s većim brojem čatrinja i znakovitim brojem grobova, govori o tome da je ovdje kontinuirano boravilo brojno pučanstvo. Tko su bili stanovnici Strmice? Po svemu sudeći to su bili ljudi koji su željeli biti podalje od postojeće vlasti, pa ili što je nisu voljeli, ili što su joj, u bilo kom pogledu, bili dužnici. To bi se moglo zaključiti i iz kasnijeg ponašanja i odnosa prema stanovnicima ostalih sela. U svemu slični, skoro isti, ali u nečemu ipak različiti (čuvanje nekih životnih običaja i navika). Skoro bi se moglo reći da je Strmica bila mala zasebna enklava s mnogim specifičnostima života, pa čak i načinom govora kao sredstva svakodnevnog komuniciranja. Vjerojatno je tome pridonijela i udaljenost od ostalih sela, a možda i sačuvane navike iz nekog drugog kraja. Vjerojatno su iz tih razloga ovdje i našli utočište: Veseličići (Raguži), Džamariji (Mihići, Kujundžići), Merdžani, kao i Rajići i Limovi, donedavni stanovnici Strmice.

Četvrta lokacija, ili više njih, obuhvaćala je manje naseobine u Rupnom Dolu i Trebimlji, gdje su bile i veće površine obradive zemlje, pa su time i životni uvjeti cijenjeni nešto kvalitetnijima. Zbog toga su, valjda, i turski dužnosnici u Trebimlji izgradili svoje nastambe (čardake). Rupni Dol je bio i obitavalište ugledne obitelji Andrijaševića, čiji je rodonačelnik Nikola tituliran kao knez (primičur, katunbaša) s kojim je turska vlast željela uspostaviti dobre odnose radi organiziranja normalnog života na okupiranom području. Moglo bi se reći da su ova mjesta naseljavali uglavnom oni rodovi koji su bili u nešto boljim odnosima s turskom vlašću, jer kmetski odnos s vlasnicima zemlje (agama) davao je više koristi i omogućavao nekakvo normalnije življenje. Trebimlja je opet bila poznata i kao staro naselje iz doba Ilira i Rimljana, pa je i u tursko doba bila važno raskrižje komunikacija prema Stonskom primorju i Dubrovniku. Karavanski put od Gabele preko Hutova i Turkovića, te Morašnice i

Trebimlje, omogućavao je pregon robe preko Čepikuća do Stona, što nam dokazuju i ostaci Đumrukčinice (carinarnice) u Trebimlji (Navijale), kao i Koruntine (karantin) iznad sela Cicrine, koja je kontrolirala putnike u pravcu Cicrina - Slano.

Manje lokacije obitavanja nastajale su postupno na mjestima uočljivim radi lakšeg življenja ili zaštite od nepozvanih gostiju, koji su znali češće zalaziti u ovaj kraj i činiti bezakonja koja se pamte sve do današnjih dana. Zbog neraščišćenih računa s uskocima, kaže usmena predaja, stradale su obitelji: Milošević, Vukša, Vuletić i neke druge, čija spaljena ognjišta i danas kazuju tužne priče iz tih dana. Neki su, poslije ovih stradanja napustili ovaj kraj tražeći sreću negdje drugdje.

Sl. 2 i 3. Morašnica, simbolika nekadašnjeg načina života i rada u Popovu polju (salaši za kukuruz).

3. Kamo smo odlazili i zašto?

Migracije su sastavni dio života u svim krajevima. Njihov intenzitet zavisi od raznih činitelja, prvenstveno od političko-sigurnosne situacije i ekonomskih uvjeta življenja na određenom prostoru. Migracije uvijek izazivaju i psihičke potrese, naročito ako su prisilnog karaktera u vrijeme društvenih nemira ili ratnog stanja. Lokalne migracije prolaze mirnije i bez naročitih posljedica, a najčešće se odvijaju dobrovoljno i u cilju poboljšanja životnih uvjeta ili očuvanja naslijedenih nekretnina. I u našem kraju su nastale brojne migracije iz sela u selo, kako bi se dobio veći životni prostor i omogućio bolji život brojnijem naraštaju nastalom povećanjem nataliteta. Iz ranije spomenutog životnog prostora u Bratogošcu (Sušci), ljudi su se postupno spuštali prema polju, gdje su uz vodu (Popovo polje) stvarali vrtove, podzidujući male zemljische površine visokim kamenim međama. Tako je nastalo novo naselje nazvano Velje Međe (Velike Međe), kako se pisalo u tursko vrijeme. Ubrzo su uvidjeli da je i ovdje sreća kratkog vijeka, pa su se raspršili na sve strane u bliža sela: Trnčinu, Trebimlju, Zagorac, Dobri Dol, Zelenikovac, ali i ona s druge strane Popova polja: Hrasno, Dubrave, Gradac i dalje prema dolini Neretve.

Znatan broj je otišao prema Primorju i Dubrovniku, jer su тамо osjećali veću sigurnost, ali i bolje ekonomske uvjete za život. Neki su odlazili na aginske posjede, neki na materinstvo ili ženinstvo, a neki samo da nisu tu, gdje im se činilo da je najgore na svijetu. S pravom bi se moglo reći da je Velja Međa bila poput košnice iz koje su ljudi, kao rojevi pčela, odlazili u ostala mjesta, kako u bližoj tako i u daljoj okolini. Nekad brojno pleme Kutlovići, izrodilo je Dražiće i Bogdane, od kojih su skoro svi danas nastanjeni rodovi u Veljoj Međi, kao i oni u Prijevoru (Miloševići, Đurasovići, Đurići, Čokljati, Vlahići, Čorci) i koji su širili dalje migracijski tok prema ostalim selima župe Popovo.

Brojniji rod Dobroslavići nastanio se u Ravnu, a odatle se postupno širio prema Trebimlji i Cicrini, ali i prema nekim drugim selima (Čavaš, Dubljani, Češljari) mijenjajući i nazine roda prema uglednijim članovima obitelji (Matijići, Vlahinići, Grgurevići, Mioči, Mitrovići, Skaramuce, Mijatovići). Moglo bi se pretpostaviti da je u Bratogošcu, možda i prije Kutlovića, živio rod Sušci, po kojima je i naselje dobilo ime. To nije neuobičajeno, jer imamo slične primjere naziva naselja prema rodu koji ih je nastanjivao (Paraunići, Češljarići, Galičići, Turkovići, Glavaši, Milići, Golokordići i sl.).

Sva aktivnost na organiziranju života na ovom području odvijala se u okviru katoličkih župa koje su, i pored ogromnih teškoća, a uz podršku

Rimske kurije, i u najkriticijim razdobljima dobro funkcionirale. Zbog takve zapažene aktivnosti u župi Popovo, čije je sjedište bilo u Rupnom Dolu (kasnije u Trebimlji), te župi Gradac, sačuvana su brojna saznanja iz matičnih knjiga o našoj tradiciji i našem identitetu. Tako imamo pisane izvore od početka 18. st. za stanje rodova ovog područja, a iz matičnih knjiga susjedne župe Lisac u Primorju iz još ranijeg razdoblja od oko stotinjak godina. Sve nam to govori o neprocjenjivoj vrijednosti matične evidencije tog dalekog razdoblja, ali i onih koji su tu evidenciju vodili, jer su bili jedini pismeni ljudi na cijelom području.

Nisu samo Bratogošac i Velja Međa bili izvorište migracijskih procesa. I ostala sela ovog područja bila su često polazišta iz kojih su ljudi, nakon danonoćnih dilema: otići ili ostati, kretali na neizvjesni put traženja boljeg života. Nesporno je da su ove dvije lokacije životnog prostora bile začetak migracijskog toka, koji je, poput nastale rijeke, krivudavim putem oko teškoća, tražio novo stanište, nedosanjanu sreću.

xxx

Kako se ne bi služio samo jednim izvorom saznanja usmenom predajom, poput prije navedenih autora, u svom istraživanju, ali i iz knjige *Stradanje Hrvata u Drugom svjetskom ratu i poraću* u istočnoj Hercegovini, koja je rađena na osnovi svjedočenja rodbine, susjeda i prijatelja, ali i suvremenika i suratnika, osoba navedenih u knjizi.

Podaci se odnose na katoličke župe istočne, odnosno donje Hercegovine, a koji nam pokazuje broj stradalnika iz pojedinog roda u vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata, kao i poslije njegovog završetka. Iz sadržaja i brojčanih pokazatelja lako je izvesti zaključak o vitalnosti pojedinih rodova (više žrtava - brojniji rod), ali i o njihovoj rasprostranjenosti diljem Hercegovine, odnosno intenzitetu migracijskih procesa začetih ovdje u župi Popovo od početka 18. st. Naime, ako se u matičnim knjigama župe, od početka 18. st. (1708.-1748.), nalaze upisi krštenja i vjenčanja za oko 40-ak rodova iz ovih župa, onda se bez sumnje može zaključiti da su svi krenuli iz ovog kraja u nova mjesta boravka naznačena u spomenutoj knjizi. Analizom podataka u ovoj publikaciji uočio sam da su pojedini rodovi postigli začuđujuću vitalnost u novom mjestu boravka, jer brojnost njihovih žrtava to bez sumnje dokazuje. Najveći broj žrtava je iz roda Raguž 389, Marić 179, Pažin 149, Rajić 119, Puljić 101, Perić 93, Papac 85, Prce 34, Jarak 34, Merdžan 21, Vuletić 23, Bogdanović 19, Kulaš 19, Bender 16, Vukorep 15, Brać 15, Radić 13, Babić 10, Jerinić 9, Limov 7, Lopin 7 i Gustin 10.

Uz ove s manjim brojem žrtava spominju se i rodovi: Udženija, Žilić, Batina, Vukić, Terkeš, Skaramuca, Oberan, Milošević, Lazarević, Kosjerina, Kordić, Curić, Pijević i Čokljat.

Žrtve su uglavnom bile pripadnici hrvatske vojske u mlađoj dobi, pa to dodatno oslikava demografsku katastrofu hrvatskog življa na ovim prostorima.

Isti takav ili sličan val migracija tekao je prema Primorju i Dubrovniku, a bio je uvjetovan sigurnosnim stanjem u određenom trenutku i mogućnošću napuštanja rodnog ognjišta. Prema knjizi *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od 1667. do 1808. god.* autora dr. Marijana Sivrića, može se ustvrditi da je u tom razdoblju sa ovog područja preko 90 rodova otišlo i nastanilo se u Dubrovniku (pretežno u župi Pile i unutar Grada).

Uz ove dvije velike skupine, svakako je potrebno spomenuti i treću koja se zadržala na području Hutova i njegove bliže okolice, čije je stanje i brojnost utvrđeno u monografiji autora dr. Ivica Puljića i Stanka Vukorepa *Hutovo*, u članku "Naša prezimena - korijeni i razvoj", str. 298-357. Iz utvrđenog popisa rodova mogu se uočiti brojni rodovi čiji se nazivi spominju u matičnim knjigama župe Popovo. Tu spadaju sljedeći: Anić, Bajić, Bajo, Balijić, Ban, Bašadur, Bender, Bijelić (Dobroslavić), Bogdan, Bogdanović (Kalauz) Bošković, Brać, Burić, Curić, Čokljat, Dražić, Šanje, Udženija, Dubelja, Džamarija, Grgurević, Gustin, Kečo, Ključe, Komazin, Kovač, Kulaš, Lakić, Lasić, Limov, Lučić, Filipović, Marun, Matijić, Mihatović, Milošević, Medić (Medvjedović), Noković (Raič), Palameta, Papac, Pažin (Dražić), Perić, Petrović, Pijević, Prce, Prkačin, Puljić, Pupo, Radić, Raič, Soko, Skorić, Skaramuca, Talajić, Terkeš, Trnčanin, Vlahinić, Vujinović, Vukić, Vukorep, Zvono i Žilić. Manji broj migranata krenuo je prema sjeveru i gornjoj Hercegovini, tražeći ono što im je ovdje manjkalo. Nastanili su se u Borču. Tamo su otišli Bakete (Batine), Vuletići, Konjevodi, Marići, Bogdanovići, Papci, Previšići, Šutali i Raguži. Prema podacima koje iznosi Mato Njavro, u knjizi *Stradanja 1941. do 1953. god.*, neposredno prije Drugog svjetskog rata u Borču je živjelo oko 360 pripadnika ovih rodova, koji su tijekom rata uglavnom pobijeni ili protjerani. Danas njihovi nasljednici žive u Osijeku, Vukovaru, Bogdanovcima, Lovasu, Đakovu, Zagrebu, Kutini, Vinkovcima, Šiškovcima, Kutjevu, Požegi, Pleternici, Dubrovniku, Rijeci, Splitu, Mostaru i Sarajevu.

Budući da se radi o velikom broju rodova čiji su preci nekad živjeli ovdje u župi Popovo, nije moguće sve njih poimenično spomenuti, ali svaki onaj tko u ovom tekstu, ili u mojoj ranije izdanoj knjizi *Župa*

Trebinja (Trebimlja), u izdanju Pastoralnog centra župe Boninovo, Dubrovnik 1999. god., nađe rod istog naziva može zaključiti da su to dijelovi njegova stabla, odnosno korijeni zasađeni ovdje prije oko tri stoljeća.

4. Prokletstvo napuštanja doma

Za vrijeme vođenja ratova cjelokupno stanovništvo ratnog poprišta izloženo je stradanjima svake vrste, a ta sudska, bolje reći nesreća, najčešće je pratila granična područja. Kako je naš kraj bio vječna granica suprotstavljenih svjetova po vjerskom, političkom, ekonomskom i svakom drugom mjerenu, stoljećima je morao podnositi sve teškoće koje takvo stanje donosi. Kao da ga je pratilo prokletstvo stalnog napuštanja domova i bježanja ispred smrte opasnosti ili nepodnošljivog terora. Od dolaska Turaka, u drugoj polovici 15. st. pa sve do Domovinskog rata, cjelokupno pučanstvo, u vrijeme ratnih sukoba, danonoćno je bilo na oprezu i najčešće bez ičega napušтало radna ognjišta, ostavljajući ih na milost i nemilost barbarima koji su dolazili. Začudo, agresija je uvijek dolazila s iste strane (s istoka), a narod je uvijek odstupao u istom pravcu: prema zapadu ili jugu. Sve kao da se ponavljalo po istom scenariju i 1482. i 1875., 1941./1942. i 1944./1945. i 1991. god. Masovni egzodus, uz ljudske i materijalne žrtve, dovodili su ljude u očaj, ali i u svakoj nevolji čovjek je manje nesretan ako nije sam. Najveće ljudske žrtve zadesile su ovaj kraj za vrijeme Drugog svjetskog rata, odnosno pri njegovom završetku, a najveće materijalne gubitke (pljačku, paljevine, rušenja) narod je pretrpio 1991. god. za vrijeme trajanja Domovinskog rata. Tada je uništena cjelokupna infrastruktura, sva imovina devastirana i opljačkana, a mnoge kuće spaljene.

xxx

Za razliku od ranije navedenih činjenica o ljudskim i materijalnim gubicima, najbrojniji egzodus stanovništva s ovog područja dogodio se 1875. god. u vrijeme ustanka protiv Turaka, čije katastrofalne razmjere možemo uočiti iz Popisa hercegovačkih izbjeglica, koji je obavljen u dva navrata i to: 23. 11. 1875. i mjesec dana kasnije 23. 12. 1875., koji se čuvaju u Dubrovačkom arhivu. Prvi popis obuhvaća 243 obitelji s 1717 članova, a drugi 360 obitelji s 2921 članova. Oba popisa su rađena u Stocu i uredno su zaključena i ovjerena od nadležnih organa vlasti. Uvidom u ove važne dokumente može se utvrditi da je najveći broj izbjeglica bio iz graničnih sela koja su sačinjavala župu Trebimlju (ranije

Popovo) i župu Ravno, ali i iz drugih sela duž sjeverne strane Popova polja, te Hrasna i Hutova. Nemali broj upisanih bio je iz udaljenijih sela u kojima je pravoslavni živalj (Bančići, Pustipuhe, Ljubinje). Pedantnost vođenja evidencije ogleda se u označavanju zaselka, kao ranijeg mesta boravka, a povjesno-etnografska vrijednost u većem broju podataka zanimljivih i za današnje vrijeme. Tako je svaka obitelj upisana s nositeljem (domaćinom), godinama starosti za svakog člana, srodničkim odnosom, kao i označenom obitelji u kojoj su bili udomljeni.

Prema popisu izbjeglice su stigle iz sljedećih mjesta: Brijeg, Trebinja, Dužica, Zagorac, Pećina, Turkovići, Dobri Dol, Planjak, Gajic, Cicerina, Strmica, Vojevići, Brestica, Rupni Dol, Trnčina, Prijevor, Velja Međa, Ravno, Čvaljina, Dvrsnica, Prhinje, Kotezi, Oraše, Čavaš, Burmazi, Hrasno, Dubrave, Bančići, Mišljen, Dodanovići, Ljubinje, Rankovci, Pustipuhe, Glumina, Previš, Bjelojevići, Hutovo, Dubravica, Kruševac, Zelenikovac i Drijen.

Sva ova brojna izbjeglička populacija smještena je na području župe Lisac u selima: Čepikuće, Lisac, Podgora, Točionik i Trnovica, gdje im se dijelila pomoć (paga) koja je stizala od međunarodne zajednice.

Analizirajući brojčane pokazatelje u oba popisa može se uočiti da je prosinački popis obuhvatio znatno veći broj izbjeglica od onog ranijeg, u studenom iste godine, i to za 117 obitelji i 1204 člana, iz čega bi se dalo zaključiti da je tada bio najintenzivniji period bježanja u sela dalmatinskog primorja. Svakako da su to uvjetovali događaji šestomjesečnog razdoblja od početka ustanka (lipanj 1875.). Najveću ulogu oko njihovog zbrinjavanja imali su don Pero Bačić, župnik u Stonu i don Ante Ljepopili, župnik u Smokovljima, ali i svi stanovnici navedenih sela, koji su svesrdno primili nesretne ljude s napuštenih ognjišta. Ako znamo da je ustakan otpočeo u lipnju 1875. i da je za razdoblje od šest mjeseci granicu prešao ovoliki broj izbjeglica, može se slobodno reći da je ovo bio najbrojniji egzodus, na ovim prostorima, od bilo kojega do tada u povijesti.

Značajno je napomenuti da nisu samo katolici (Hrvati) bježali radi utočišta u župu Lisac, nego i pravoslavni (Srbi) iz Popova polja, ali i nekih udaljenijih sela, pa čak i jedna muslimanska obitelj sa 6 članova (Ibro Sinanović), za razliku od kasnijih razdoblja kada je bježanje teklo u suprotnim smjerovima.

Proučavajući navedeni popis može se izvesti vjeran prikaz brojnosti ovoga egzodusu, kako pojedinih obitelji, tako i sela u župi Popovo (Trebinja i Ravno), pa i šire regije jugozapadnog dijela Popova polja, Hrasna, te dijela Hutova i Graca, odakle su udomljene izbjeglice u selima župe

Lisac. Teško je i zamisliti da je ovoliki broj mogao biti smješten u domaće obitelji, ali se zato koristilo svim mogućim stambenim kapacitetima, pa i na brzinu ozidanim kamenim "kućercima", čiji se ostaci i danas vide nadomak sela Čepikuće.

Iz sumarnog pregleda, učinjenog prema popisu izbjeglica, izveo sam stanje brojčanih pokazatelja za župu Popovo (Trebimlju), župu Ravno, kao i za grupu sela svrstanih prema slobodnoj ocjeni.

- Iz župe Popovo (Trebimlja) upisano je 130 obitelji s 1048 članova (Trebilja 64 obitelji s 563 člana, Cicerina 16 obitelji s 96 članova, Trnčina 23 obitelji sa 163 člana i Velja Međa 27 obitelji s 226 članova).
- Iz župe Ravno 43 obitelji s 357 članova (Ravno 33 obitelji s 265 članova, Čvaljina 2 obitelji sa 16 članova, Dvrsnica 8 obitelji sa 76 članova).
- Iz sela s desne strane Trebišnjice (Prhinje, Kotezi, Orašje i Čavaš) upisano je 47 obitelji s 348 članova (Prhinje 5 obitelji s 36 članova, Kotezi 7 obitelji s 38 članova, Orašje 10 obitelji s 82 člana i Čavaš 25 obitelji sa 192 člana).
- Iz Hrasna i ostalih sela obuhvaćenih popisom 85 obitelji sa 723 člana.

Navedeni pregled nam pokazuje da je napuštanje domova zahvatilo širu regiju, ali je najintenzivnije bilo iz župe Trebimlje, koju je napustilo preko 75 % pučanstva. Koliki je bio strah od turske odmazde, najbolje pokazuje podatak da je od ukupnog broja izbjeglica, njih 79, bilo u životnoj dobi od preko 80 godina, među kojima je bilo čak pетero stogodišnjaka (Najstarija osoba izbjegličke populacije bila je Kata Babić iz sela Pećina u župi Trebinje koja je imala 109 godina).

Popis je dragocjen i sa stajališta utvrđivanja strukture obitelji iz tog vremena, jer je evidentiran znatan broj obitelji s izrazito velikim brojem članova kućne zajednice. Uvidom u popis lako je uočiti takve obitelji, pa ih, radi stjecanja predstave o takvom fenomenu, u odnosu na sadašnje stanje, navodim po rodovima.

Najbrojnija obitelj iz tog vremena je Vuletić Stjepana pok. Đure iz Pećine, koja je imala 32 člana. Slijede: Šijaković - Jarak Nikola iz Trebimlje s 26 članova, Bukvić Šćepan iz Hrasna s 25 članova, Žrković Šćepan iz Hrasna 23, Palameta Ivan iz Čavša 22, Matijić Mato pok. Pere iz Ravnog 21, Kovač Boško iz Brijega 19 članova, koliko imaju i Curić Vide pok. Mate iz Velje Međe, Grgić Stojan iz Latve, Konjevod Pero iz Hutova, te Soko Ivan iz Velje Međe. Lakić Jozo iz Velje Međe i Prkačin Ilija iz Dužice imali su po 18 članova, a po 17 članova Lakić Čolo iz Velje

Međe, Vuletić Mato pok. Marijana iz Pećine, te Boro Ivan pok. Nikole iz Čavša. Radić Ivan iz Planjaka i Bender Nikola Jarčević iz Velje Međe imali su po 16 članova, a Puić Ivan iz Trnčine, Zvono Pero iz Trebimlje i Soldić Miško iz Trebimlje po 15 članova obitelji. Zanimljiv je podatak za Čokljat Marijana iz Prijevor, čija je obitelj imala 13 članova, a ovaj rod je odavna napustio Prijevor.

Vrijednost popisa ogleda se i u mogućnosti njegove praktične primjene, jer se podaci mogu koristiti i kao matični pokazatelji, kako u pogledu godina rođenja (iako one ne moraju biti sasvim točne), tako i u pogledu rodbinskog odnosa u obitelji, što sve skupa može biti korisno za utvrđivanje geneološkog slijeda rodova, odnosno izrada obiteljskog stabla, ako netko pokaže volju za tim. Svakako za ovu svrhu, kao osnova, mogli bi poslužiti podaci koji se nalaze u mojoj ranije navedenoj knjizi, jer su oni iz ranijeg razdoblja.

5. Posljednje migracije

Iz pregleda migracijskih tokova može se uočiti da su sve migracije, bile one prisilne ili dobrovoljne, manje ili više iznimno bolan proces za njihove sudsionike. Istina, one na koje se čovjek odluči sam, u cilju traženja boljeg života, ne mogu se uspoređivati s onima koje donose ratna razaranja i genocid. Zbog toga se ove posljednje, za vrijeme trajanja Domovinskog rata, i ne zovu migracije nego "progonstvo", a njihovi sudsionici "prognanici". Ove posljednje su najbrojnije i najtragičnije, jer su izazvale preseljenja brojnog pučanstva u mnoga mjesta naše države, ali i Europe, pa i diljem svijeta. Proći će dosta vremena, uz veliki trud i jaku volju, da netko načini pregled raslojenosti stanovništva nekog kraja i time zadovolji norme nekog budućeg proučavanja etnografije rodove određenog područja.

Prateći tokove izbjegličkih (prognaničkih) puteva moglo bi se zaključiti da su svi, uglavnom, išli prema zapadu i jugu, a tek poneki prema drugim stranama. Svakako to su bile stranputice, birane u nekom nepromišljenom trenutku, a koje su, najčešće, imale i tragične posljedice.

6. Presušeni izvor migracija

Malobrojnost pučanstva neposredno prije dolaska Turaka u ove krajeve bila je očita, jer su i životni uvjeti bili odbojni za svakoga tko je bio primoran da ih podnosi. Dolaskom Turaka taj broj se još drastično

smanjio, jer su mnogi napustili rodna ognjišta i izbjegli u susjedna primorska sela, o čemu nam govore podaci u popisima pučanstva u tim selima, jer su ona iznenada dobila znatno povećan broj stanovnika. Aktivnost svedena uglavnom na stočarsku proizvodnju i oporost života u neimaštini, stalno su podgrijavali dvojbu: otići dalje ili ostati ovdje? Pogotovo što su neki odlazili, pa se opet vraćali, razočarani onim što su našli u novom mjestu boravka. Mnogo ih je otišlo, a dosta ih je i ostalo da se i dalje muče sa životom, koreći sebe često zašto i oni nisu otišli? Zašto su ostali tu?

U jednom razdoblju, otprilike prije stotinjak godina, proces migracija je zastao. Kao da se ugasio, ili kao da je migracijska rijeka presušila, da bi se, prije dva desetljeća, kao uspavani vulkan, probudila. Onda, kada je nastalo "zlatno doba" na oskudnoj zemlji, uvijek žednoj vode. Kada je poplava zaustavljena, a voda za natapanje dovedena, zemlja je ostala bez svojih stalnih suputnika i supatnika ratara. Drugi val migracije zahvatio ih je i ponio da se više nikad ne vrate tamo gdje su bili i oni i njihovi preci. Oni, pak, koji su ostali, ne žive više u neimaštini, nego čak u prividnom izobilju, ali i u agoniji, s pritajenom željom i dvojbom: otići, da - ali kamo? Jer, ovdje je, ne tako davno, živjelo nekoliko tisuća žitelja, radilo nekoliko četverorazrednih i tri osmorazredne škole, pune djece kao šipak zrna. Danas tu živi nekoliko stotina stare čeljadi, pa usnula sela više sliče obranom kukuruzištu u kasnu jesen, kada stablike, bez rodnih plodova, trepere na hladnom vjetru čekajući zimu da ih nevrijeme prikuje za zemlju, gdje će okončati svoj životni vijek.

Vjerojatno je dugogodišnji život između dvije vatre utjecao da ljudi poprime melankolične osobine i da im se "vatra emocija" svede na najmanju moguću mjeru. Valjda je, zbog toga, i trebao jedan Musić da organizira ustanački protiv Turaka, a don Ivo Dragičević, župni iz Lisca, demonstracije protiv jugorežima (oba iz zapadne Hercegovine). S druge strane, s ovog područja je bilo preko četrdeset duhovnih lica u crkvenoj hijerarhiji od župnika do nadbiskupa (Andrijašević, Medvjedovići).

Na osnovu svega izloženog, moglo bi se zaključiti da su ljudi odavde u velikom broju odlazili, jer su, u bilo kom pogledu, osjećali tegobu. Bilo im je tjesno, pa su tražili prostore i mogućnosti kakve ovdje nisu imali.

Hoće li se ovakvo stanje više ikada izmijeniti? Hoće li bujica života opet pokrenuti tokove migracijske rijeke, razgranate od izvora do mnogobrojnih ušća? Možda! Ali, izvor je presušio. Ostalo je samo izvorište, koje nema snage da pokrene tokove života.

Ona davno izrečena misao: Hercegovina pola svijeta naseli, a sebe ne raseli, ovdje bar u ovom dijelu Hercegovine, kao da je izgubila svoju vjerodostojnost. Tko je za to kriv? Mi, vrijeme, ili netko treći? S obzirom na naprijed izneseno, moglo bi se reći da nam je i budućnost upitna. Ali, ne smijemo ni pomicati na to. Jer, ako nam je prošlost bila takva, moramo i u budućnost vjerovati. I nadati se!